

UȘI ÎMPĂRĂTEȘTI ÎN BISERICILE DIN BANAT – ÎNTRE RESTAURARE CONSERVATIVĂ ȘI RESTAURARE ESTETICĂ. EXEMPLELE COȘEVIȚA ȘI BELINȚ

Filip Petcu*, Silvia Trion**

Royal doors in the churches of Banat – between conservative restoration and aesthetic restoration. Coșevița and Belinț

Abstract: The paper presents a methodological parallel of two case studies on conservative restoration and aesthetic restoration of two pairs of royal doors, belonging to Orthodox churches, made of wood and brick, in the Romanian territory of Banat. The two case studies, carried in cooperation with the Conservation Restoration study program of the Faculty of Arts and Design of the West University of Timișoara, are distinguished by the typology of treatment and style of the presented artifacts, but converge in their methodological approach, which aims as a priority conservative restoration with minimal accents of aesthetic restoration.

Keywords: Restoration, conservation, royal doors, iconostasis, Banat, polychrome wood, painting, movable heritage

Cuvinte cheie: Restaurare, conservare, uși împărătești, iconostas, Banat, lemn policrom, pictură, patrimoniu mobil

1. Introducere

Articolul prezintă o paralelă metodologică a două studii de caz privind restaurarea conservativă și restaurarea estetică a două perechi de uși împărătești, aparținând unor biserici ortodoxe diferite ca structură, de lemn și zid, din teritoriul românesc al Banatului.

Primul studiu de caz vizează principalele aspecte metodologice de conservare și restaurare a celor două voleturi aparținând ușilor împărătești de la biserica de lemn cu hramul „Sf. Ap. Petru și Pavel” din Coșevița¹, lucrări întreprinse între anii 2016–2017. Biserica de lemn din satul Coșevița, comuna Margina, județul Timiș, construită în jurul anului 1776 se află pe Lista Monumentelor Istorice având codul TM-II-m-B-06211².

Cel de-al doilea studiu de caz se referă la două voleturi ale ușilor împărătești din iconostasul de zid al bisericii ortodoxe române cu hramul „Învierea Domnului” datată în anul 1787 și încadrată ca monument categoria B, nr. crt. 163, cod LMI TM-II-m-A-06185, localizată în comuna Belinț, județul Timiș, etapele de execuție fiind desfășurate între anii 2018–2020.

În cadrul implementării celor două proiecte de conservare și restaurare au participat, sub coordonarea experților restauratori, mai multe serii de studenți din anii terminali, pe parcursul anilor 2016–2020, în Laboratorul de Conservare-Restaurare al Facultății de Arte și Design al Universității de Vest din Timișoara, cu sprijinul centrului de cercetare CR-C.E.R.C., în parteneriat cu Arhiepiscopia Ortodoxă a Timișoarei și mediul privat. Studenții din anii terminali ai programului de studii Conservare-Restaurare³ au fost coordonați de către cadrele didactice lector univ. dr. Silvia Trion și lector univ. dr. Filip Petcu, pe parcursul participării la un număr important de etape metodologice. O parte din rezultatele cercetării au fost diseminate în cadrul proiectului S.O.S. CONSBOX–EGCY 2017⁴, acțiune care a vizat

* Universitatea de Vest din Timișoara, Facultatea de Arte și Design; e-mail: filip.petcu@e-uvt.ro.

** Centrul Regional de Cercetare și Expertiză în Restaurare și Conservare (CR-C.E.R.C.);

¹ În studiul cercetătorului Nicolae Săcară dedicat bisericilor de lemn ale Banatului, vechea biserică de lemn apare menționată cu hramul Adormirii Maicii Domnului. vezi Săcară 2001, 45.

² Cărările credinței, 53.

³ Lucrările au constituit obiectul tezelor de licență ale absolvenților Ioana Terheș, Delia Apostu, cât și efectuarea stagiului de practică de specialitate, cu participarea selectivă a unor studenți din cadrul programului de studii Conservare-Restaurare, supervizați de către asist. univ. dr. Luisa Palade.

⁴ Petcu 2018a; Petcu 2018b.

conștientizarea demersului conservării și restaurării patrimoniului cultural, ca parte activă în procesul de cercetare științifică și protejare a moștenirii culturale istorico-artistice, respectiv în cadrul sesiunii de comunicări științifice 2020 a MNUAI⁵, în cadrul secțiunii Conservare-Restaurare.

Este important să menționăm aici aportul programului de studii Conservare-Restaurare al Facultății de Arte și Design a UVT, documentat în acțiuni de salvagardare, inventariere, conservare și restaurare a valorilor patrimoniale locale, bănățene și naționale. Programul de studii Conservare-Restaurare participă activ din anul 2002 la restaurarea și valorificarea patrimoniului cultural mobil din colecția de artă eclezială a Mitropoliei Banatului, precum și a altor bunuri culturale din fonduri de artă publice și private din țară, axându-se în principal pe categoriile pictură pe suport de lemn policrom, pictură de șevalet și textile.

2. Coșevița

Un exemplu ilustrativ pentru proiectele de salvare a artefactelor din lemn policrom îl constituie ansamblul ușilor împărătești a bisericii din Coșevița, propusă spre stabilizare de către beneficiar în cursul anului 2016, urmare a unei stări de conservare gravă ce periclita iminent integritatea straturilor picturale și a suportului.

Ușile împărătești ale bisericii de lemn cu hramul „Sfinții Apostoli Petru și Pavel” din Coșevița, cu dimensiunile $120 \times 47,7 \times 1,5 / 2,3$ cm, pentru fiecare dintre cele două voleturi, sunt realizate în tehnica specifică bisericilor de lemn din Banat, o tempera slabă aplicată pe un suport de lemn dintr-o esență moale, de foioase, preparat cu clei animal și pânză vegetală interstițială, grund din clei și material inert, peliculă de culoare și o peliculă de protecție. Starea de conservare a celor două voleturi este foarte precară urmare a conlucrării factorilor de degradare fizico – chimici, biologici, abiotici și umani, care au acționat cu timpul în dauna condiției materiale actuale a artefactelor. Între cele mai semnificative degradări cartografiate la nivelul voleturilor amintim atacul biologic și fragilizarea structurală prin pierderea de masă lemnoasă a elementelor constitutive, decalaje ale blaturilor componente, pierderea adeziunii pânzei interstițiale la suport, degradări mecanice ale țesăturii interstițiale, deformări și alterări induse deopotrivă de variațiile de umiditate relativă și de umiditatea de infiltrare, pierderea proprietăților adezive și coezive ale lianților, intervenții structurale neavenite de consolidare invazivă a suporturilor cu scoabe metalice ce au străpuns și obturat stratigrafia picturală, fixarea inoportună a balamalelor, acoperirea integrală a reversului și canturilor cu mai multe straturi de vopsea, pătarea suprafeței picturale în timpul unor reparații de rutină în nava eclezială, degradarea prin hidroliză acidă a peliculei de protecție, interacțiunea nefastă între materiale constitutive instabile, desprinderi stratigrafice ca urmare a pierderii adeziunii între straturi și lacune cu diverse grade de profunzime, depuneri de murdărie aderentă și degradare oxidativă generalizată a stratului de protecție.

Programul iconografic îl reproduce pe acela rezervat de obicei pentru ușile împărătești: Buna Vestire și patru medalioane rezervate celor patru Evangheliști. Maniera în care iconarul își construiește compoziția, sinteza liniei în precizarea figurilor personajelor, simplitatea redării picturale, gama cromatică restrânsă, separarea scenei prin benzi cu motive decorative vegetale, dar și geometrismul propriu compoziției ne oferă interferențe stilistice cu pictură murală specifică bisericilor de lemn din Transilvania și Banat, ceea ce susține o prezumție asupra formației/formării de bază a autorului, că ar fi mai degrabă un pictor muralist.

În urma analizei stării de conservare a ușii împărătești, s-au putut identifica forme de degradare complexe asociate tehnicii în tempera pe suport de lemn. În ceea ce privește atacul xilofag, menționăm în cazul voletului Maicii Domnului un număr de 353 de orificii de zbor pe revers, cu o frecvență de 2–5 orificii de zbor pe o suprafață de 100 cm^2 , respectiv 290 de orificii pe avers și 26 pe canturi, având raza de cca 1 până la 2 mm; suprafața picturală este afectată în proporție de cca 45% de abraziuni și erodări ale stratului pictural. Cartografierea voletului în 15 sectoare și repertorierea degradărilor a pus în evidență un volum important de pierderi de masă lemnoasă, fisuri de contracție cu o lățime de până la 2 mm, prăbușiri ale galeriilor larvare, precum și alte degradări structurale ale suportului și pânzei fixate interstițiale cu țesătura depolimerizată, deșirată și tramă întreruptă, majoritatea acestora fiind concentrate cu precădere în vecinătatea laturii inferioare a panoului, către interfața de contact a canturilor orizontale ale blaturilor constitutive cu podeaua. O particularitate tehnologică o constituie calitatea inferioară a panoului care a fost asamblat inițial din două blaturi precare, cu defecte structurale, având fisuri de contracție, a căror

⁵ Trion, Petcu 2020.

stabilizare a fost inițiată probabil de către autor prin aplicarea unei scoabe metalice cu rol de imobilizare, respectiv a unui un cep din lemn, localizat sub țesătura vegetală ce susține stratul pictural la îmbinarea blaturilor în partea inferioară a suportului. O tipologie de intervenție neavenită cuprinde în cazul acestei piese montarea altor nouă scoabe din metal care perforază stratul pictural dinspre avers. Nu în ultimul rând se cade să consemnăm fixarea cu scoabe răsucite tocmai pe suprafața picturală a zăvorului metalic al ușilor, aplicat pe revers. Suma tensiunilor induse prin prezența acestor elemente imobile a întreținut tensiuni substanțiale în structura panoului icoanei, ce au impactat stratul pictural. Desprinderile severe ale stratului pictural și rețeaua de cracluri existentă indică pierderea proprietăților adezive la interfața dintre suport și grund, și totodată sensibilitatea excesivă a preparației la contactul cu apă.

Voletul Arhanghelului Gavriil prezintă urme ale atacului xilofag, cu 78 de găuri de zbor pe avers și alte 200 de orificii aparente pe revers, cu desclieirea cantului de îmbinare între blaturile constitutive, fisuri de contracție de până la 15 cm, cca 5% pete de ceară, 25% abraziuni, cca 7% scursuri pete de vopsea și rugină, având desprinderi severe ale stratului pictural de la suport, cca 15% lacune profunde ale stratigrafiei picturale până la stratul de grund în proporție de 10% din suprafața totală, respectiv lacune profunde până la lemn, cca 20%, cu suprafață individuală de până la 15 cm² și alterări consistente ale stratului de protecție brunisat, opacizat și distribuit neuniform la nivelul ansamblului. Cracluri și microcracluri se regăsesc într-un procent de 35% din suprafața lucrării, fiind însoțite de desprinderi în formă de acoperiș angajând întreg stratul pictural. Ca și în cazul ușii pereche observăm prezența scoabelor metalice aplicate dinspre avers străpungând stratul pictural, 5 la număr, urmare a intervențiilor necorespunzătoare de stabilizare amintite anterior, cărora li se adaugă și o fixare improvizată cu sfoară inserată prin două perforații în blaturile componente ale panoului. Ambele voleturi sunt acoperite de mai multe straturi consistente de vopsea pe revers și canturi, fapt ce ascunde cromatica originală a stratului prevăzut pentru protecția versoului acestora.

Documentația preliminară a cuprins studiul și analiza degradărilor prin metode de analiză instrumentală, cuantificarea acestora și evaluarea patologiei obiectului, realizarea releveelor de ansamblu, de detaliu și stabilirea diagnosticului, precum și evaluarea riscurilor, în vederea elaborării propunerilor metodologice și demarării execuției. Scopul operațiunilor de restaurare a urmărit prioritar respectarea principiilor de restaurare, vizând conservarea materiei obiectului și recuperarea funcției istorico-estetice, conjugată cu cea funcțională, ca obiect liturgic, păstrat în cult.

Intervențiile de conservare-restaurare a ușii împărătești au presupus operațiuni de intervenție la nivelul suportului și stratului pictural.

La nivelul suportului de lemn s-au efectuat următoarele operațiuni de conservare și restaurare: îndepărtarea elementelor maligne ce au facilitat degradarea suportului, reînclierea blaturilor constitutive ale panourilor, completarea lipsurilor de masă lemnoasă, curățarea depunerilor neaderente și a celor aderențe de pe suprafața voleturilor, dezinsecția suportului și consolidarea structurală a fibrei lemnoase fragilizate, refacerea adeziunii pânzei interstițiale la suport, îndepărtarea intervențiilor neavenite cu vopsele industriale, chituiră orificiilor de zbor, reîntegrarea cromatică și vernisarea de protecție.

Operațiunile de conservare și restaurare care au fost efectuate la nivelul stratului pictural: desprăfuirea, consolidarea stratului pictural și remedierea problemelor de adeziune și coeziune la nivelul acestuia și la interfața cu substratul, curățarea stratului pictural și îndepărtarea selectivă a verniului brunisat, decaparea mecanică a urmelor de vopsea, îndepărtarea urmelor de ceară, chituiră lacunelor, finisarea chiturilor și reîntegrarea cromatică în tehnică pointilistă, aplicarea unei pelicule de protecție.

3. Belinț

Ușile împărătești ale bisericii cu hramul „Învierea Domnului” din comuna Belinț cu dimensiunile 182,5 × 71 × 8,2 × 2,5 cm pentru fiecare dintre cele două voleturi, sunt realizate în tehnica ulei pe un suport de lemn dintr-o esență moale, de foioase, preparat cu clei animal, grund din clei și material inert.

Ansamblul ușilor împărătești prezintă următoarele elemente: ancadramentul, sculptura policromă, medalioanele pictate poziționate în zona centrală a celor două voleturi, coloneta decorată cu motive vegetale și florale, cruce. Relieful câmpului sculptat este realizat prin cioplire și tehnica traforajului. Cele patru blaturi care constituie componentele structurale ale voletului dedicat Maicii Domnului sunt consolidate prin încliere și cu cepuri. Un număr de opt traverse sunt fixate în zonele de îmbinare a blaturilor cu

ajutorul cuielor metalice. Cantul din dreapta are inserate două balamale metalice, iar pe cel din stânga este fixat prin tehnica înclieirii un stâlp cu colonetă și capitel cu volute. Volețul dedicat Arhanghelului Gavriil cuprinde următoarele componente: relieful de sculptură policromă realizat în tehnica traforării și a cioplirii, medalionul central pictat, ancadramentul format din elementele funcționale și de fixare a structurii. Pe cantul din partea stânga se pot observa două elemente metalice cu rol de susținere a ușii. Reversul celor două piese este acoperit cu un strat de vopsea industrială iar ancadramentul și coloneta prezintă un strat de repictare cu o nuanță de roșu-sienna arsă aplicat peste nuanța originală albastră.

Crucea cu dimensiunile $42,5 \times 30,7 \times 2$ cm reprezentând scena „Răstignirea Domnului” este parte componentă a voletului drept dedicat Maicii Domnului. La capetele brațelor crucii sunt reprezentați patru serafimi. Stratul pictural format din stratul de preparație, peliculă de culoare și peliculă protectoare are drept suport două blaturi din lemn încastrate. Crucea, treflată la capete are marginile poleite, reliefate, din grosimea lemnului. Pe canturi se poate observa sistemul de prindere pe canat. Pe versoul crucii este prezent un strat de vopsea iar în partea inferioară, două aplicații metalice, fixate cu câte două cuie metalice fiecare. Stratigrafia policromiei relevată prin microscopie optică corelată cu tehnica spectroscopiei XRF indică prezența unor intervenții necorespunzătoare prin aplicarea mai multor straturi succesive de lunar și peliculă metalizată.

Maica Domnului este reprezentată central, în poziție șezând pe un tron, desculță, lângă o masă care susține o carte deschisă și o vază cu flori. Din partea superioară stângă coboară spre capul ei raza Sfântului Duh. Cromatic, pictura reliefează tonuri de gri, albastru, roșu, sienna și ocru. Dacă la nivelul compozițional scena respectă coordonatele erminiei nu putem spune același lucru despre interpretarea stilistică care se îndepărtează de interpretarea bizantină prezentând influențe baroce.

Pe batantul din stânga, pe un fond grizat este redat, în mișcare Arhanghelul Gavriil, care ține în mâna dreaptă flori de crin, iar cu cea stânga este schițat semnul alocuțiunii. Personajul reprezentat înaripat din semiprofil este situat într-o scena de interior, fără decor arhitectural. Nimburile ambelor personaje sunt aurite, iar decorul, chipurile și veșmintele sunt pictate în mod naturalist.

Pe ambele batante ale Ușilor Împărătești, pe un fond grizat cu litere albe, în română, este indicată denumirea personajelor: „S: Ar. Gavril”, „S: Feciōra Măria”.

Elementele sculptate policrome prezintă de asemenea influențe apusene prin decorul somptuos de motive vegetale care imită diferite tipuri de flori de bujori, frunze și vrejuri de acant. Motivele vegetale sculptate sunt prezente și pe ornamentatia colonetei.

Starea de degradare a celor două voleturi era inițial instabilă, cu caracter evolutiv, principalele degradări ale bunurilor culturale fiind pierderea suportului și friabilitatea acestuia, ce îl făceau vulnerabil în timpul uzurii funcționale. În urma etapelor de intervenție și tratamentele realizate, acestea și-au redobândit integritatea, stabilitatea și rezistența.

În cazul policromiei și suportului de lemn a celor două voleturi au fost consemnate următoarele degradări: pierderi de masă lemnoasă, fisuri pe muchiile de îmbinare ale blaturilor componente, fisuri longitudinale de contracție, fisuri longitudinale cu decalaj, orificii de zbor, zgârieturi, peliculă de bronz, peliculă de Schlagmetall, depuneri de murdărie neaderentă, depuneri de murdărie aderentă – ceară, depuneri de murdărie aderentă (vopsea), oxidări ale stratului pictural, cracluri de uscare forțată, vernis brunisat, desprinderi ale stratului pictural, eroziuni substanțiale ale stratului de culoare, lacune profunde și superficiale ale stratului pictural, scursuri de vopsea, repictări și retușuri necorespunzătoare.

Analizele fizico-chimice a probei prelevate de la voletul Arhanghelul Gavriil⁶ ne reliefează compoziția chimică a stratului pictural: MgO 2,04, Al₂O₃ 0,11, P₂O₅ 0,28, CaO 2,92, Ti 0,07, Cr 0,02, Fe 0,14, Cu 0,02, Zn 0,12, Pb 0,30, rezultatul fiind o peliculă de culoare ce are la bază un amestec de Alb de plumb, alb de zinc, ocru.

Stratigrafia sculpturii policrome⁷ a structurii ușilor împărătești cuprinde un aliaj de Cu/Zn pe preparație de sulfat de calciu cu alb de plumb cu următoarea compoziție chimică: MgO 1,38, Al₂O₃

⁶ Conform buletinului de analize fizico-chimice al probei T1 Strat pictural-uși împărătești R3067. Analize efectuate de: Dr. Gheorghe Niculescu Șef secție: Dr. ing. Migdonia Georgescu Buletin de analiză întocmit de: Dr. ing. Migdonia Georgescu. Data: 20.08.2019.

⁷ Conform buletinului de analize fizico-chimice al probei T2 Poleire-uși împărătești R3068. Analize efectuate de: Dr. Gheorghe Niculescu Șef secție: Dr. ing. Migdonia Georgescu Buletin de analiză întocmit de: Dr. ing. Migdonia Georgescu. Data: 20.08.2019.

0,33, SiO₂ 1,56, P₂O₅ 0,39, K₂O 0,13, CaO 1,65, Ti 0,06, Cr 0,04; Fe 0,46; Cu 10,22; Zn 2,44; Zr 0,02; Pb 0,16.

Echipa de restaurare în cadrul proiectului de cercetare din care acestea au făcut parte a întreprins intervenții minime la nivel de suport și strat pictural, intervenții ce au constat în completări la suport pentru refacerea integrității lemnului, retușuri minime ale completărilor de suport, ale chiturilor noi, respectiv ale eroziunilor de culoare, pentru a asigura unitate vizuală, cromatică și morfologică a ansamblului.

Îndepărtarea efectelor intervențiilor corespunzătoare de repoleire cu Schlagmetall la nivelul ușilor împărătești nu au constituit obiectul prezentului demers și se vor lua în calcul pe viitor, într-o etapă ulterioară de intervenție.

Concluzii

Așa cum rezultă din cele două studii de caz, dorim să accentuăm faptul că prioritatea intervențiilor asumate prin metodologia de lucru au fost cele de restaurare conservativă, care au vizat stabilizarea condiției materiale a obiectului și înlăturarea elementelor ce întrețineau mecanismele de degradare. Toate acțiunile întreprinse s-au ghidat după principiul minimei-intervenții, în scopul de păstra obiectul în registrul riguros al respectului față de instanța istorică, estetică dar și cultică a artefactului.

Totuși, dacă ar fi să-l cităm pe teoreticianul S. Munoz-Vinas se impune să acceptăm ca o realitate, afirmația sa potrivit căreia „conceptul de minimă intervenție introduce în conservare un aspect de relativitate, astfel aceasta trebuie privită ca fiind relativă la obiectivele procesului în sine”⁸. Principiul, prin urmare, poate fi rezumat, spunând că procesul de conservare – restaurarea conservativă vs. cea estetică – „ar trebui să consistă în intervenția minimă necesară pentru a-și atinge scopul. Intervenția, care nu e minimală, precum completarea unei părți lipsă, poate avea un efect neglijabil asupra păstrării obiectului original. În schimb, prin restrângerea intervențiilor, se exclud modificările inutile”⁹.

Ținând cont de această certitudine ne propunem și pe viitor o evaluare echilibrată pentru a păstra raportul dintre intervenția conservativă și cea estetică asupra acestor obiecte, considerând totodată cantitatea de artefacte aflate în depozite de artă eclezială și biserici, care necesită prioritar intervenții de urgență de stabilizare pentru a nu suferi daune majore, urmare a degradărilor evolutive ce pot duce în timp la deprecierea considerabilă a obiectului și a imaginii reprezentate.

Listă figuri

- Fig. 1. Fotografii de ansamblu înainte și după intervențiile de restaurare, în lumină directă a ușilor împărătești, Coșevița.
- Fig. 2. Detalii din timpul intervențiilor de restaurare; detalii din timpul examinării la microscop a ușilor împărătești, Coșevița.
- Fig. 3. Fotografii de ansamblu înainte și după intervențiile de restaurare, în lumină directă a ușilor împărătești, Belinț/detalii din timpul intervențiilor de restaurare.
- Fig. 4. Detalii din timpul intervențiilor de restaurare; detalii din timpul examinării la microscop a ușilor împărătești, Belinț.

Bibliografie

Cărările credinței	Cărările credinței, <i>Bisericile de lemn monument istoric din județul Timiș</i> , 2006.
Munoz-Vinas 2015	Munoz-Vinas Salvador, <i>Contemporary Theory of Conservation</i> , London, 2015.
Pârvulescu 2001	Pârvulescu Dorina Sabina, <i>Iconostasul tradițional în Banat</i> , Timișoara, 2001.
Pârvulescu 2002	Pârvulescu Dorina Sabina, <i>Iconostasul în Banat</i> , Timișoara, 2002.
Pârvulescu 2003	Pârvulescu Dorina Sabina, <i>Pictura bisericilor ortodoxe din Banat între secolul al XVII-lea și deceniul trei al secolului al XIX-lea</i> , Timișoara, 2003.

⁸ Munoz-Vinas 2015,188.

⁹ *Ibidem*, 189.

- Petcu 2018a Petcu Filip, *Soluții alternative de cartografiere a patrimoniului cultural mobil aflat în pericol*. În: *Postprints Conscience*, 2018, Conferința națională ConScience 2018, Muzeul Național al Satului „Dimitrie Gusti”, București.
- Petcu 2018b Petcu Filip, *Consbox EGCY. Sketching an explorative connection between the academic conservation studio and the urban space of Timișoara*. În: *Dialogues in Cultural Heritage*, VI International Conference Yococu Matera, 22–26 May, 2018.
- Săcară 1982 Săcară Nicolae, *Aspecte monumentale ale arhitecturii populare din Banat*. În: *Mitropolia Bantului*, XXXII 7–9/1982.
- Săcară 2001 Săcară Nicolae, *Bisericile de lemn ale Banatului*, Timișoara, 2001.
- Ștefănescu 1981 Ștefănescu I. D., *Arta Veche a Banatului*, Timișoara, 1981.
- Trion, Petcu 2020 Trion Silvia, Petcu Filip, *Intervenții metodologice de restaurare a componentelor din lemn policrom aparținând bisericilor ortodoxe din Beliș*. În: „Unitate, continuitate și independență în istoria poporului României”, volumul Sesiunii științifice anuale dedicată zilei naționale a României, 26–27 noiembrie 2020, Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, (in print).

Fig. 1.

Fig. 2.

Fig. 3.

Fig. 4.